

ՍԵՐԳԵՅ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

**ՎՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ
ՎՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

18-րդ դարի սկզբին մինչև 19-րդ դարի վերջը Օսմանյան կայսրության ժամանակահատվածում երոստականացման գործընթացները շարունակվում էին: Տերությունների և արտաքին քաղաքական հաշվեկշռում զգալիորեն աճում էր երոստական պետությունների ազդեցությունը, հասարակության տարբեր շրջանակներում ավելի ու ավելի զգալի էր դառնում հետաքրքրությունը ժողովրդավարական արժեքների ու սկզբունքների նկատմամբ: Օսմանյան իշխանություններն այս կերպ փորձում էին ոչ միայն դուրս գալ քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամից, այլև հակադրվել կայսրության ոչ թուրք բնակչության ազատագրական ձգտումները Բարձրագույն Դռան իշխանության թուլացման և տնտեսության անկման պայմաններում ակամա հող էին նախապատրաստում տարածաշրջանում օտարերկրյա պետությունների դիրքերի ամրապնդման, կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար: Ինչպես նկատում է պատմաբան Ա. Խառատյանը, օսմանյան վերնախավը կեղծ պատրանքներ էր ստեղծում իր երկրի քաղաքակրթական հնարավորությունների շուրջ¹:

1856 թ. փետրվարի 18-ին միլլեթների վերակառուցման վերաբերյալ Բարձրագույն Դռան ընդունած թանգիմաթյան բարեփոխումները, որոնք, ըստ էության, կրկնում էին 1839 թ. նոյեմբերի 3-ի թանգիմաթյան բարեփոխումների դրույթները, կարելի էր նախապայման հանդիսացան ոչ մուսուլման ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի կյանքի ու գույքի ապահովության հարցում: Կարճ ժամանակ անց՝ 1856 թ. դեկտեմբերին, Կ. Պոլսի

¹ Տե՛ս Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Դարձյալ արեւմտահայերի ազգային սահմանադրության մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երեւան, 2008, թ. 2, էջ 2:

հայերի նորընտիր Գերագույն ժողովը կազմեց հանձնաժողով՝ մշակելու Ազգային վարչության կանոնադրությունը²։ Ըստ այդմ, 1860 թ. մայիսի 24-ին՝ սահմանադրական առաջին պատրիարք Սարգիս Ե Կույումջյան Ադրիանապոլսեցու պաշտոնավարության օրոք, ստեղծվեց մի կարեւոր իրավական փաստաթուղթ, այն է՝ Հայոց ազգային սահմանադրությունը, որը կարգավորում էր ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև Արեւմտահայաստանի եւ ամբողջ օսմանյան Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության կրթական, լուսավորական եւ մշակութային կյանքը³։ Դրա հեղինակներն էին ճարտարապետ Նիկողայոս Բեյ Պալյանը, գրող, մանկավարժ Նահապետ Ռուսինյանը եւ հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտյանը։

Հայոց ազգային սահմանադրության համաձայն՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանն ուներ օրենսդիր մարմին, որը կոչվում էր Ազգային ընդհանուր ժողով (երեսփոխանական ժողով)։ Այն ընտրվում էր ողջ ազգի կողմից եւ բաղկացած էր 140 անդամից։ Դրանից զատ գոյություն ուներ Ազգային կենտրոնական վարչություն, որը կազմված էր քաղաքական (20 քաղաքացիական անդամ), կրոնական (14 եկեղեցական անդամ) եւ խառը ժողովներից։ Վերջիններս իրենց իրավասություններն իրականացնում էին ազգային խորհուրդների (ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական, վանքերի) եւ հոգաբարձությունների (եկեւմտից, կտակաց, հիվանդանոցի) միջոցով⁴։ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքը համարվում էր Ազգային ընդհանուր ժողովի նախագահը, իսկ մասնավոր հարցերի համար՝ միակ միջնորդը օսմանյան պետության եւ արեւմտահայության հարաբերություններում⁵։

1863 թ. մարտի 17-ին սուլթանական կառավարության կողմից պաշտոնապես վավերացված Հայոց ազգային սահմանադրությունը քաղաքական լուրջ կշիռ ուներ թե՛ համայնքային կյանքում, թե՛ տեղական իշխանությունների եւ թե՛ հատկապես օտարերկրյա պետությունների ու առանձին կառույցների հետ ունեցած հարաբերություններում։ Բնականաբար, այս վերջին հանգամանքը խստագույնս մտահոգում էր

² Տե՛ս «Մեղու», Թիֆլիս, 1857, թ. 8, էջ 170։

³ Տե՛ս Ա. ԱԼՊՅԱՅԵԱՆ, Ազգային Սահմանադրությունը ու իր ծագումը եւ կիրառությունը, «Ընդարձակ օրացույց Ս. Փրկչեան Ազգային հիւանդանոցի Հայոց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 76-528։ Սարուխան, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), հտ. 1, Կ. Պոլիս, 1912։

⁴ Տե՛ս Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 3։

⁵ Տե՛ս Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայ գաղթականության պատմություն, Երեւան, 2002, էջ 626։

օսմանյան իշխանություններին, որոնք ամեն կերպ փորձում էին դիմագրավել միջազգային ասպարեզում հայության կենսական խնդիրների բարձրաձայնմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայության եւ երիտթուրքական կառավարության միջեւ հարաբերությունները խիստ լարվել էին ստացել՝ մի կողմից Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում եւրոպական պետությունների միջամտությամբ իրականացվելիք բարենորոգումների, մյուս կողմից՝ Ռուսական կայսրության հովանավորությամբ հայ կամավորական խմբերի ստեղծման եւ տեղահանության վերաբերյալ 1915 թ. օրենքի ընդունման եւ իրագործման պատճառներով: Այս իրավիճակում 1916 թ. օգոստոսի 10-ին «Թաքվիմի վեբայի» պաշտոնաթերթը հրապարակում է օսմանյան իշխանությունների որոշումը՝ չեղարկելու Հայոց ազգային սահմանադրությունը եւ դադարեցնելու Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի գործունեությունը⁶:

Համաձայն թուրք պատմաբան Ռամազան էրհան Գյուլլուի աշխատության՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության լուծարման հետ կապված աշխատանքներն սկսվել էին դեռեւս 1916 թ. սկզբներին՝ անձամբ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի գլխավորությամբ⁷: Թուրքական պաշտոնական պատմագրության հերթական կեղծ թեզերից մեկն անդրադառնում է այս խնդրին՝ նշելով, որ երիտթուրքական կառավարությունը Կ. Պոլսի հայերին «քաղաքական խարդավանքներից հեռու պահելու համար» նոր սահմանադրության պատրաստություններ էր տեսնում⁸:

Ուստի, նույն թվականի ապրիլի վերջին Թալեաթ փաշան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Զեմալ փաշային ուղղված նամակում նշում է, որ. «Կայսրությունում գործող հայկական կրոնական բոլոր կառույցները Սիսի կաթողիկոսությանը միացնելու շնորհիվ՝ հնարավոր կլինի կանխել էջմիածնի միջամտությունը Թուրքիայի հայերի գործերին»⁹: Փաստորեն, օսմանյան իշխանությունները, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի եւ էջմիածնի կաթողիկոսության հարաբերությունների

⁶ S^hu Takvim-i Vekayi, nr. 2611, 28 Temmuz 1332 (10 Ağustos 1916).

⁷ S^hu R. E. GÜLLÜ, Ermeni Sorunu Ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878–1923), Ankara, 2015, էջ 471:

⁸ S^hu անդ, էջ 470.

⁹ Անդ, էջ 471. A. ARSLAN, Ermeni Papalığı - Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar, İstanbul, 2010, s. 133.

դադարեցմամբ, նպատակ ունենի չեզոքացնել էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցով Ռուսական կայսրության եւ արեւմտահայության միջեւ առկա «վտանգավոր» կապը¹⁰։ Այդ է պատճառը, որ երիտթուրք առաջնորդները Ազգային սահմանադրության չեղարկմամբ բացառում էին Ազգային ընդհանուր (երեսփոխանական) ժողովի գոյությունը՝ պայմանավորված պոլսահայության քաղաքական ձգտումները՝ հայերին ստիպելով զբաղվել միայն կրոնական, դպրոցական եւ համայնքային այլեւայլ գործերով։ Հայոց ցեղասպանության ծրագրի ճանապարհին բնաջնջման ենթակա հայ մտավորականության մեջ երիտթուրքերը կարեւորում էին հայ հոգեւոր դասի վերացումը, ինչը հետեւողականորեն իրականացրին նախ Արեւմտյան Հայաստանի, ապա ամբողջ կայսրության տարածքում։ Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նրանք չհամարձակվեցին անմիջապես լուծարել Կոստանդնուպոլսի եւ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունները՝ խուսափելով օտարերկրյա պետությունների հակազդեցությունից։ Սակայն հատկապես 1916 թվականից, երբ հիմնականում ավարտվել էր հայության տեղահանությունն ու կոտորածը, նրանք կանգ չառան նաեւ հայկական ներքին ինքնավարության՝ հոգեւոր կառույցների վերացման քայլերի առաջ։

Արդյունքում, 1916 թ. օգոստոսի 10-ին հրապարակվում է 39 կետից բաղկացած՝ Հայոց կաթողիկոսության եւ պատրիարքության վերաբերյալ կայսերական կանոնագիրը, որից հարկ ենք համարում առանձնացնել մի քանի ուշագրավ կետեր.

- Միավորել Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսությունները¹¹, դրանց գումարելով Կոստանդնուպոլսի եւ Երուսաղեմի պատրիարքությունները։ Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի հոգեւոր իշխանությունն այսուհետ պատկանում է վերոհիշյալ կաթողիկոսությանը եւ պատրիարքությանը՝ խզելով էջմիածնի կաթողիկոսության հետ ունեցած հարաբերությունները¹²։

¹⁰ S. A. ARSLAN, II. Meşrutiyet Devrinde Eçmiyazin Katogigosluğu'nun Etkisi Kırmaya Yönelik Çalışmalar, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi bildirileri, Cilt: II, Ankara, 2007, էջ 765-777.

¹¹ Աղթամարի հայոց կաթողիկոսությունը վերացել էր դեռեւս 1895 թ.։ Տվյալ դեպքում խոսքը հիմնականում նրա ենթակայությանը գործող վասպուրականի թեմերի մասին է։

¹² Առաջին հոդված։ Տե՛ս Կանոնագիր Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան, «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1916, Յուլիս 2։ 1916 թ. լույս տեսած «Բյուզանդիոն» օրաթերթի՝ հոդվածում հիշատակված համարների բացառիկ օրինակները պահվում են Ստամբուլի Հայոց պատրիարքարանի արխիվում։

• Կաթողիկոս-պատրիարքը բացառապես կրոնական հարցերով կարող է դիմել միայն Կրոնական նախարարությանը¹³։

• Կաթողիկոս-պատրիարքի թեկնածու կարող է համարվել այն եկեղեցականը, որը՝ 1) ունի եպիսկոպոսական հոգեւոր աստիճան, 2) ծնունդով Օսմանյան կայսրության հպատակ է, 3) պետության եւ հայկական համայնքի կյանքում ունի վստահություն, 4) դատապարտված չի եղել, 5) առնվազն հինգ տարի զբաղեցրել է առաջնորդական պաշտոն, 6) 45 տարեկանից բարձր է, 7) տիրապետում է պետական լեզվին, 7) հնարավորինս ծանոթ է պետության օրենքներին եւ կանոնագրերին¹⁴։

• Հոգեւոր ժողովը բաղկացած է 12 եպիսկոպոսից եւ նախագահից։ Վերջինիս պարտականությունները կատարում է կաթողիկոս-պատրիարքը։ Այն իր բնույթով կրոնական գործերի վերահսկիչ մարմին է¹⁵։

• Խառը ժողովը բաղկացած է նախագահից, որի պարտականությունները կատարում է կաթողիկոս-պատրիարքը, եւ 12 անձանցից, որոնցից 4-ը Հոգեւոր ժողովի անդամներ են, 8-ը՝ ոչ եկեղեցականներ։ Այն զբաղվում է պատրիարքարանի ֆինանսական հարցերով¹⁶։

• Կ. Պոլսի առաջնորդը պետք է կրի «Պատրիարքական փոխանորդ» տիտղոսը¹⁷։

• Զեղարկել 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրությունը¹⁸։

Թալեաթ փաշայի՝ Զեմալ փաշային ուղղված նամակից պարզ էր դառնում նաեւ, որ կաթողիկոս-պատրիարքի թեկնածուի պաշտոնում ի սկզբանե շրջանառվում էր Մեծի Տանն Կիլիկիո հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայանի անունը¹⁹։ Ուստի, Թալեաթ փաշան այդ պահին Երուսաղեմում գտնվող Զեմալ փաշային հորդորում է անձամբ հանդիպել Սահակ կաթողիկոսի հետ՝ ապահովելով վերջինիս համաձայնությունը²⁰։ Սահակ կաթողիկոսն ընդունում է իրեն առաջադրված պաշտոնն ստանձնելու առաջարկը եւ անցնում իր պարտականությունների կատարմանը²¹։ Վերոհիշյալ կայսերական կանոնագրի եւ Երուսաղեմում տիրող

¹³ Երկրորդ հոդված։ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁴ Զորրորդ հոդված։ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁵ Հինգերորդ եւ վեցերորդ հոդվածներ։ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁶ Յոթերորդ եւ ութերորդ հոդվածներ։ Տե՛ս նույն տեղում։

¹⁷ Քսանչոբսերորդ հոդված։ Տե՛ս Կանոնագրի Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան, «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1916, Յուլիս 30։

¹⁸ Երեսունյոթերորդ հոդված։ Տե՛ս R. E. GÜLLÜ, նշվ. աշխ., էջ 477։

¹⁹ Տե՛ս անդ., էջ 471։

²⁰ Տե՛ս անդ.։

²¹ Տե՛ս անդ., էջ 472։

իրավիճակի մասին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե Սուրենյանցին ուղղված Գյուտ եպիսկոպոս Մխիթարյանի զեկույցից տեղեկանում ենք, որ Սահակ կաթողիկոսը, այնուամենայնիվ, հաղթահարելով եղած դժվարությունները, տալիս է իր համաձայնությունը. «Եթէ սովորական վիճակի մէջ ըլլայինք, անտարակոյս չէի համակերպիր բարձրագոյն հրամանին, սակայն ներկայ տագնապներուն մէջ, նոր եւ մեծագոյն տագնապի մը առիթ չըլլալու համար, մանաւանդ վտարանդի ազգիս օգտակար ըլլալու յուսով այս, կառավարութեան գթոտ բարեացակամութեամբ եւ վանքին, միաբանութեան համերաշխ գործակցութեամբ կամայ-ականայ խոնարհեցայ նոր խաչին տակ»²²:

Ըստ այդմ, կաթողիկոս-պատրիարքի նստավայրը դառնում էր Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքը²³: Իսկ պատրիարքարանի արխիվի մեծ մասը տեղափոխվում է Երուսաղեմ եւ շարունակում է մնալ առ այսօր:

Ավելի ուշ՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 8/9-ին անգլիացիների կողմից Երուսաղեմի գրավումից առաջ, նստավայրը փոխադրվեց Դամասկոս: Սակայն կլիմայական պայմանների ազդեցությամբ առաջ եկած որոշակի անհարմարությունների պատճառով Սահակ կաթողիկոսը ստիպված եղավ դիմել Արդարադատության նախարարությանը՝ խնդրելով նստավայրը տեղափոխել Դամասկոսից շատ հեռու՝ Սիսի նախկին կաթողիկոսարան կամ Ադանա քաղաքի շրջակայքը²⁴: Սահակ կաթողիկոսի դիմումի հիման վրա՝ երիտթուրքական Պատգամավորական ժողովի որոշմամբ, կաթողիկոսություն-պատրիարքության նստավայրը փոխադրվում է Դամասկոսի հյուսիսային շրջաններից մեկը²⁵:

Օգոստոս ամսվա վերջին Սահակ կաթողիկոսը, խորհրդակցելով Սիսում գտնվող Օրմանյան սրբազանի հետ, Գաբրիել արքեպիսկոպոս

²² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Դ, Տ. Տ. Սահակ Բ Խապայեան կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 1891-1940 թթ., Երեւան, 1997, էջ 227-228:

²³ Օսմանյան կառավարության հրամանագրերից մեկի համաձայն նախապես որոշվել էր կաթողիկոս-պատրիարքի աթոռը հաստատել Սիսում (Dähiliye Nazırı Talat Bey'den Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) Tarihli Şifre, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dähiliye Nezâreti Şifre Kalemî, nr. 63/136 (տե՛ս Ր. Ե. ԳÜLLÜ, նշվ. աշխ., էջ 471)): Սակայն հետագայում օսմանյան իշխանությունները հրաժարվել են այդ մտքից՝ նպատակահարմար համարելով Երուսաղեմը որպես քրիստոնեական աշխարհի կենտրոն, ինչպես նաեւ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ երկար ժամանակ Երուսաղեմում հայերն ունեցել են առանձնակի ներկայություն (տե՛ս Ր. Ե. ԳÜLLÜ, նշվ. աշխ., էջ 471):

²⁴ Տե՛ս Ր. Ե. ԳÜLLÜ, նշվ., աշխ., էջ 485:

²⁵ Տե՛ս անդ, էջ 485, 486:

Զեւահիրջյանին նշանակում է Կ. Պոլսի կաթողիկոսական-պատրիարքական փոխանորդ²⁶:

Սահակ կաթողիկոսի գլխավորութեամբ նշանակվեցին նաեւ Հոգեւոր ժողովի անդամները՝ Ստեփաննոս արք. Հովակիմյան (Նիկոմեդիա), Եշիշե եպս. Զիլինկիրյան (Երուսաղէմ), Կարապետ եպս. Մազլմյան (Բանդերմա-Բալըքեսիր), Պետրոս եպս. Սարաճյան (Հաճըն), Գարեգին ծ. վրդ խաչատուրյան (Քոնիա), Մովսէս վրդ. Ոսկերչյան (Անտիոք), Մաղաքիա եպս. Տերունյան (Կ. Պոլիս), Մեսրոպ եպս. Նարոյան (Կ. Պոլիս), Գյուտ եպս. Մխիթարյան (կաթողիկոսի քարտուղար), Դավիթ ծ. վրդ. Տերտերյան (Սրբոց Հակոբյանց վանքի լուսարարապետ), Տրդատ եպս. Պալան (Մանիսա) եւ Գրիգորիս վրդ. Պոյաճյան (Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբան)²⁷:

1917 թ. սկզբներին նշանակվեցին նաեւ խառը ժողովի ութ քաղաքացիական անդամները՝ Մանուկ Շահպազյան (Ադանա), Նազարեթ Պիլեգիբճյան (Մարաշ), Հարություն Թերզյան (Հաճըն), Մելքիս Բարեղամյան (Քոնիա), Սարգիս Վերանյան (Բանդերմա), Գեւորգ Մոստեղյան (Մերսին), Վարդան Սիրունյան (Կյուրին) եւ Գրիգոր Թեպեքճյան (Սիվրիհիսար)²⁸:

Հարկ է նշել, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ներսում առաջ էին եկել նոր հուզումներ: Քանի որ վարչական ժողովների պաշտոնավարութեան շրջանը լրացել էր, Ազգային կանոնադրութեան համաձայն, պաշտոնական լիազորությունների շարունակման համար արտոնություն ստանալու նպատակով պետք էր դիմել Արդարադատութեան նախարարութեանը: 1916 թ. մարտի 18-ին տեղի ունեցած խառը ժողովի նիստում Զավեն պատրիարքն ստիպված եղավ ներկաներին հաղորդել Հայոց պատրիարքարանը փակելու վերաբերյալ իր ստացած տեղեկությունները՝ պնդելով, որ օսմանյան իշխանություններին ուղղված նոր դիմումը հնարավորություն կընձեռեր արագացնելու պատրիարքությունը լուծարելու գործընթացը²⁹: Թեեւ այդ մասին դեռեւս չկար որեւէ պաշտոնական հաղորդագրություն, սակայն հաջորդող

²⁶ Տէս Տ. ԳԱՐԻԲԷԼ ԱՐՔ. ԶԵՎԱՀԻՐՃԵԱՆ կաթողիկոսական եւ պատրիարքական փոխանորդ Պոլսոյ, «Բյուզանդիոն», 1916, Օգոստոս 18:

²⁷ Տէս Վափերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, նշվ. աշխ., էջ 229: Հմմտ. ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 438:

²⁸ Տէս Վափերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, նշվ. աշխ., էջ 230:

²⁹ ԶԱԽԷՆ ԱՐՔ., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 188:

ամիսներին պատրիարքարանի շուրջ սաստկացող անորոշ իրադրությունը անխուսափելի էր դարձնում վերջինիս վերահաս վախճանը: Իրենց հերթին, վերոհիշյալ ժողովի մասնակիցներն Արդարադատության նախարարություն ուղարկվելիք նամակի առնչությամբ դրսևորում էին անփույթ շտապողականություն՝ անհանգստություն պատճառելով թե՛ անձամբ Զավեն պատրիարքին եւ թե՛ նրա շուրջը համախմբված քիչ թվով եկեղեցականներին: Ահավասիկ, Զավեն պատրիարքն այդ մասին գրում է. «...շատ տխուր էի եւ ընկճուած, մասնաւորապէս ժողովականներու ձեռնթափութենէն զգացուած ըլլալով, վասնզի այս կերպով ինքզինքս մինակ մնացած կզգայի Պատրիարքարանին մէջ: 1916 Ապրիլէն մինչեւ Յուլիս, մէն կողմէ լքուած եւ չափազանց յուսահատ շրջան մը անցուցի, Պատրիարքարանին մէջ միայն պաշտօնեաներով մնացած, կարծես սպասելով մօտալուտ փոթորիկի մը...»³⁰:

Եւ ահա 1916 թ. հուլիսի 28-ին Հայոց պատրիարքարանի դռների առջեւ հայտնվեցին ոստիկանության տեսուչ Ահմեդ բեյը եւ կրոնական տեսուչ Բեհա բեյը՝ պատրիարքին ուղղելով Արդարադատության եւ Կրօնի նախարարի պաշտոնական նամակը. «Ամենապատիւ Տէր, Կրօնից նախարարութեան կողմէ՝ Վեհ. Սուլթանին ներկայացուած եւ Սուլթանական բարձր հրամանով վաւերացուած եւ այսօր Թաքվիմը Վաքայի մէջ հրատարակուած Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան կանոնագրութեան համաձայն՝ Սիսի եւ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնները եւ Կ.Պոլսոյ եւ Երուսաղեմի Պատրիարքութիւնները եւս այս կաթողիկոսութեան միացած է: Հետեւաբար, Ձեր պաշտօնը եւ Հայոց Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը վերջ գտած ըլլալով՝ Պատրիարքարանի վերաբերեալ բոլոր գոյքերը եւ պաշտօնաթուղթերը Կաթողիկոս-Պատրիարքին կողմէ փոխանորդ նշանակուելիք անձին յանձնուելու եւ մինչեւ այն ժամանակ ոստիկանական պաշտպանութեան տակ մնալու համար, Ձեր Ամենապատուութեան մասնակցութեամբ կնիքի տակ առնուելու պաշտօն տրուած է ոստիկանութեան Ընդհ. Տնօրէն՝ Ահմէտ եւ Կրօնից տեսուչ՝ Պէհա պէյերուն, ըստ այնմ պարտ ու պատշաճը գործադրելու համար այս պաշտօնագիրը տրուեցաւ»³¹:

Նրանց հեռանալուց հետո, սակայն, հայոց հոգեւոր առաջնորդի պաշտօնից զրկված Զավեն արք. Տեր-Եղիայանը հուսախաբ չեղավ եւ

³⁰ Անդ, էջ 188–189, 191:

³¹ Տէս անդ, էջ 192:

անմիջապես քայլեր ձեռնարկեց իրավիճակը փրկելու ուղղությամբ: Օսմանյան իշխանություններին հավաքական դիմում ուղարկելու առաջարկությամբ նրա կողմից ուղարկված Սմբատ վարդապետը հանդիպումներ ունեցավ Պոլսում մնացած մի քանի եպիսկոպոսների՝ Եղիշե Դուրյանի, Վահրամ Մանկունու, Գաբրիել Զեւահիրջյանի, Հմայակ Դիմաքսյանի, Դանիել Հակոբյանի եւ այլոց հետ³²: Ցավոք, նրանց պատասխանը հետեւյալն էր. «...ազգը Պատրիարք ունի, անոր պարտականութիւնն է դիմում ընել»³³: Հոգեբանական այդպիսի ծանր պայմաններում հայտնված Զավեն արք. Տեր-Եղիայանին այլ բան չէր մնում, քան հավաքել անձնական իրերն ու հեռանալ պատրիարքարանի շէնքից: Նա աքսորվեց Բաղդադ, այնուհետեւ չհարմարվելով պատերազմական դժվարություններին՝ փոխադրվեց իր ծննդավայր՝ Մոսուլ (Մուսուլ), որտեղ նա մնաց մինչեւ 1918 թ. Հայոց ազգային սահմանադրության վերականգնումը եւ Կ. Պոլիս վերադառնալը: Արդարադատության նախարարության որոշմամբ՝ նրան հատկացվեց ամսական 2500 քուրուշ թոշակ³⁴:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի փակումը, ըստ էության, պետք է դիտարկել երիտթուրքական կառավարության հայատյաց ցեղասպան քաղաքականության շղթայի մեջ: Թեեւ պոլսահայ բնակչությունը զերծ մնաց Օսմանյան կայսրության զանազան հայաբնակ նահանգներում դաժանությամբ կատարվող բուն ցեղասպանական գործողություններից, սակայն պոլսահայ մտավորականության ջարդը եւ պատրիարքի հեռացումը Պոլսից քաղաքի բնակչությանը նույնպես ստիպեցին դեմ հանդիման կանգնել թուրքական ջարդարար մեքենայի առաջ, որն ամեն վայրկյան պատրաստ էր ամբողջությամբ կյանքի կոչել իր ծրագիրը:

Թե ինչպես այդ տարիներին պոլսահայերը դիմակայեցին իրենց բաժին ընկած փորձություններին, անշուշտ, առանձին ուսումնասիրության նյութ է: Սակայն վստահ կարող ենք նշել, որ հոգեւոր եւ քաղաքական առաջնորդի բացակայությունը համայնքի կազմակերպման տեսանկյունից խիստ զգալի էր թե՛ պոլսահայ եւ թե՛ առհասարակ արեւմտահայ իրականության մեջ:

Սակայն հարցը չէր լուծվում բացառապես պատրիարքարանի փակմամբ, քանի որ երիտթուրքական իշխանությունների գլխավոր

³² Տե՛ս անդ, էջ 194:

³³ Տե՛ս անդ:

³⁴ Տե՛ս R. E. GÜLLÜ, էջ 492:

նպատակն ի սկզբանե եղել էր խորտակել Հայոց ազգային սահմանադրության հռչակմամբ հայկական համայնքին տրված իրավական կարգավիճակը եւ զրկել վերջինիս վերապահված գործառույթներից: Մասնավորապես՝ համայնքի կյանքում ընդհանուր (երեսփոխանական) ժողովի գործունեություն մոտ էր քաղաքական կառույցի գոյությանը, ինչը փաստացի կերպով լուրջ մարտահրավեր էր երիտթուրքական կառավարությանը: Ավելին, ընդհանուր ժողովը լայն հնարավորություններ էր ընձեռում եւրոպական պետությունների, ինչպես նաեւ Ռուսական կայսրության հետ փոխադարձ համագործակցության համար: Ուստի, երիտթուրքական կառավարությունը, օգտագործելով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ստեղծված պատեհ առիթը, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իրականություն դարձնելու վաղուց փայփայած ծրագիրը, այն է՝ Հայոց ազգային սահմանադրության չեղարկմամբ եւ հայոց պատրիարքարանի լուծարմամբ կտրել արեւմտահայության ողջ մնացած հատվածին՝ ինքնակազմակերպվելու եւ արտաքին աշխարհի օգնությանը դիմելու ցանկացած հնարավորությունից:

РЕЗЮМЕ

Во время Первой мировой войны отношения между Константинопольским патриархатом Армении и младотурками были напряженными. Функции, закрепленные за армянской общиной в соответствии с Армянской Национальной Конституцией, в частности, связь западных армян с европейскими странами и Российской империей, вызвали у младотурок серьезную обеспокоенность. В этих условиях 10 августа 1916 года в официальной газете «Таквими Векаи» было опубликовано решение османского правительства об отмене Армянской Национальной Конституции и прекращении деятельности Армянского Патриархата Константинополя.

В соответствии с этим решением Католикосат Сиса и Ахтамара объединился в единую духовно-административную структуру, присоединив их к Константинопольскому и Иерусалимскому патриархам. В соответствии с этим решением, духовное управление армян, проживающих в Османской империи, принадлежит вышеупомянутому католикосату и патриархату, который прерывал все отношения с католикосатом Эчмиадзина. Саак Хапаян, католикос

Киликии, был назначен католикосом-патриархом, который, в свою очередь, назначил архиепископа Гавриил Джевахирджяна патриархальным заместителем Константинополя.

Завен Тер-Егисян, лишенный своей должности патриарха, был сослан в Багдад, а затем в место своего рождения, Мосул.

SUMMARY

During the World War I, relations between the Armenian Patriarchate of Constantinople and the Young Turks' Government were tense. The functions reserved to the Armenian community by the Armenian National Constitution, and particularly the Western Armenian relationship with European countries and the Russian Empire caused the Young Turks to be very concerned. Under these conditions, on August 10, 1916, the official newspaper "Takvim-i Vekayi" published the decision of the Ottoman government on the abolition of the Armenian National Constitution and the termination of the activities of the Armenian Patriarchate of Constantinople.

This decision united the Catholicosates of Sis and Akhtamar into a single spiritual and administrative structure, joining them to the Patriarchates of Constantinople and Jerusalem. In accordance with this decision, the spiritual administration of the Armenians living in the Ottoman Empire belonged to the aforementioned Catholicosate and Patriarchate breaking off all relations with the Catholicosate of Etchmiadzin. Sahak Khapayan was elected as the Catholicos-Patriarch of the Great House of Cilicia, who appointed Archbishop Gabriel Jevahirjian as the Patriarchal Vicar of Constantinople.

Accordingly, Zaven Ter-Yeghiayan, deprived of his patriarchal office, was exiled to Baghdad and then to his birthplace Mosul.

